

RISEN

Oldtidsagre, gravplads og vandmølle

RISEN er et skovområde på ca. 35 ha. i det frodige agerlandskab syd for Østerlars by.

Terrænet består af en del sænkninger og våde områder mellem lave bakker. Det meste af skoven er fredet, fordi den er fyldt med rester af oldtidsagre: Stenkransede marker fra jernalderen, som i nogle tilfælde også har været dyrket i middelalderen og nyere tid. I de moderne marker uden om skoven har der også været oldtidsagre, som nu er overpløjede. Den skovdækkede bakke i forgrunden t.v.

er Bøgebjerg, der rummer en meget velbevaret samling fredede sten-grave fra jernalder og vikingetid.

Tegningen viser Risen i nutiden set fra syd. Fra højre ses Åløsevej op mod Østerlars, derefter blandet skov med nogle rydninger. Der går sognegrænsen til Østermarie et stykke mod nord, før den slår et knæk mod øst. Dammen i forgrunden samler vand fra markerne foran og afvandes af Risebæk. Den løber mod nord og samles uden for tegningen med en

Tegning: Søren Tim Nordbo

Fredelige køer ved Risen · Fredede oldtidsgrave på Bøgebjerg · Fredet Minde: Oldtidsagre

lille bæk igennem trægrupperne mod nord-vest, før den som Præstebækken løber videre til Nybro/Østerlars, igennem byen og senere forbi kirken og ud i Kobbeåen, lidt neden for vandfaldet Stavehøl.

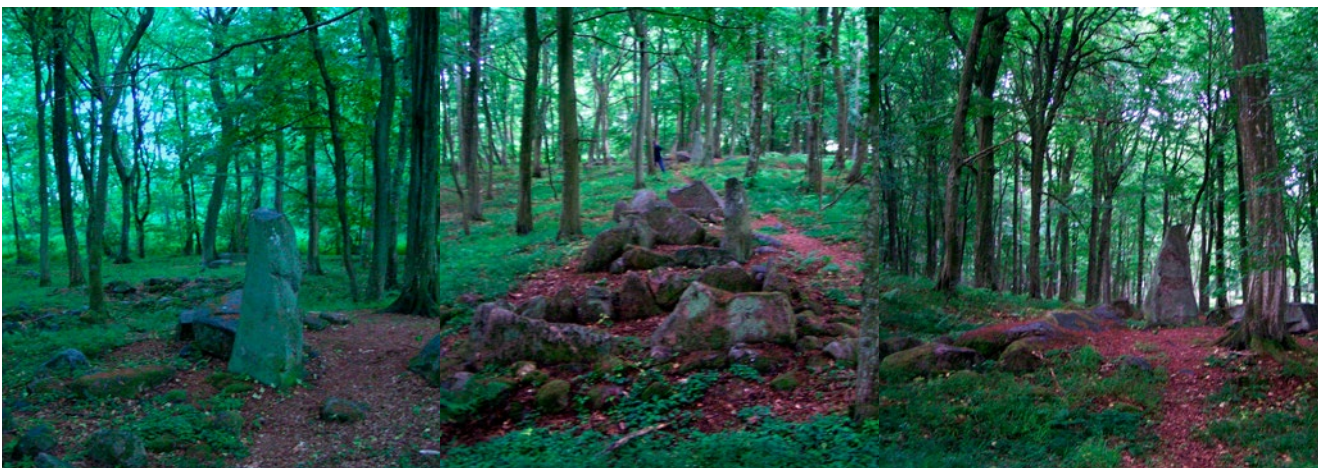
Flere steder på Bornholm hedder Risen. Navnet er kendt fra midten af 1500-tallet og betyder lille skov eller kratbevoksning – et område med naturlig skov. Omkring 1800 var der her en del gårde og små udbyggersteder rundt om skoven, men i 1839 omtaltes Risen stadig som en af Bornholms største, næsten sammenhængende skovområder, på omkring 80 ha. Nu er det meste af den dyrket, så der er 35 ha skov tilbage, det meste blandet løvskov men også nåletræer. På Bøgebjerg er høj bøgeskov med åben skovbund,

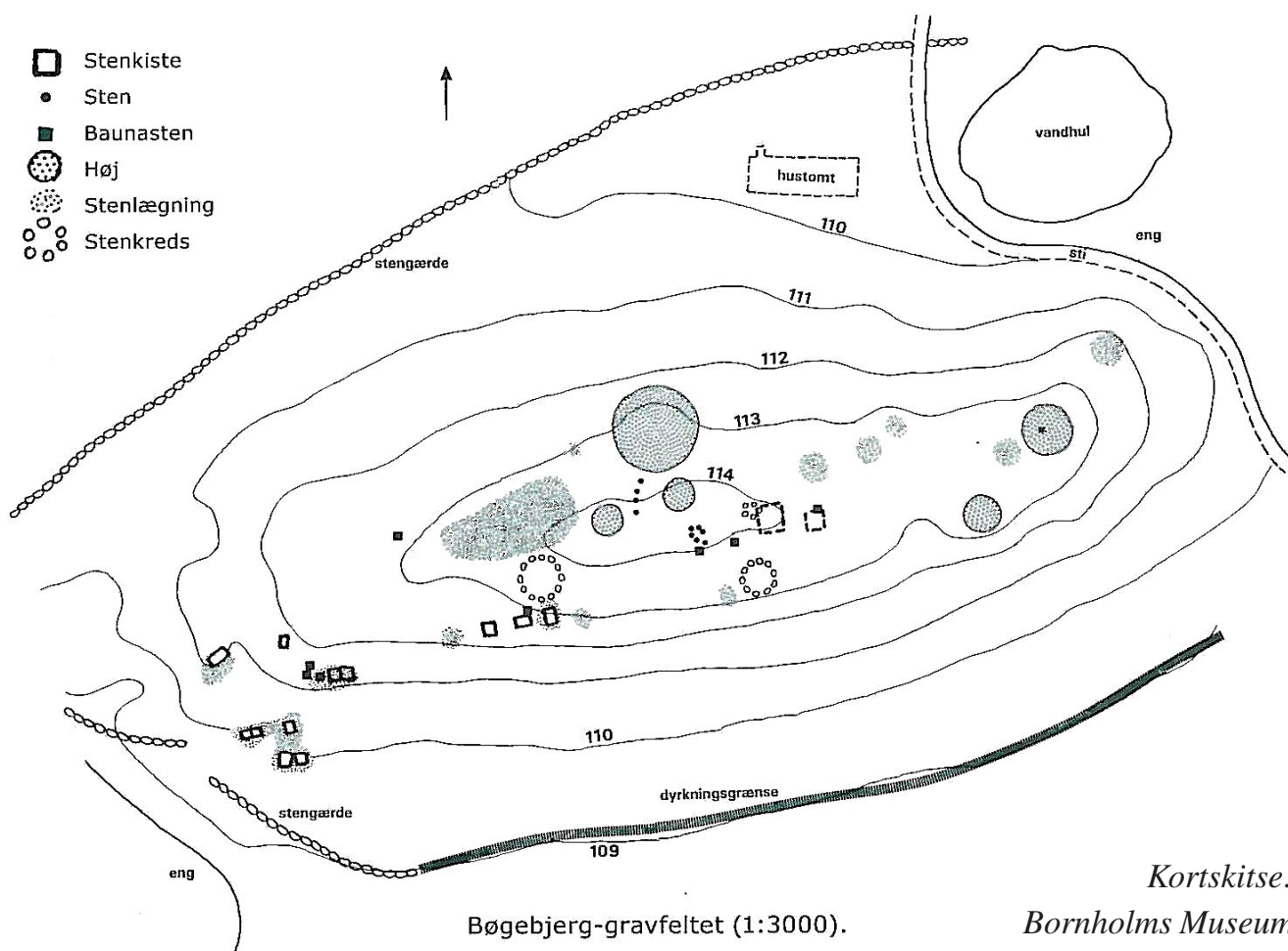
som giver gode vilkår for mange blomster, bl.a. tre arter anemoner.

Vikingetids-gravplads

Bøgebjerg er en klart afgrænset bakke i det sydvestlige hjørne af Risen. Der er særlig sti derind fra en lille parkeringsplads på skovvejen til ejendommen Risenholmsvej 1, gennem nogle løkker med store, fredelige køer, fordi en dam med en meget spændende flora og fauna og gennem en låge. Så står man pludselig som i en anden verden, i en høj lys bøgeskov med tæt græs, hvor anemonerne vrirler frem i forårssolen og store sten stikker frem alle vegne eller knejser i skovbunden.

Det er en af de mest velbevarede gravpladser på Bornholm med grave fra jernalder og

vikingetid. Bøgebjerg-gravpladsen er oval ca. 160x70 meter i øst-vestlig retning, omgivet på alle sider af lave, sumpede strækninger eller bække/grøfter, og i syd og nord indhegnet af

gamle stengærder, der har markeret det hellige område og skullet holde græssende kreaturer ude fra gravpladsen. Indgangen har sikkert været i den vestlige ende, hvor to stengærder danner en tragt ud mod den tilstødende eng med en lille dam.

Gravpladsen rummer omkring 10 lave stenslagte høje, 15 åbne stenkister, nogle bautasten og stenkredse. Stenkisterne er af meget forskellig størrelse, op til 2,5 meter lange og halvt så brede, sat af store flade sten, oprindeligt med et dække af sten eller træ, så de har været lukkede kammergrave. Gravhøjene er fra yngre romersk jernalder, ca. 250 e.Kr. I en af dem er fundet det viste treflagede spænde – en fibula – lavet af forgyldt sølv.

Stenkisterne fra vikingetiden, idet grave med længderetningen nord-syd er fra den før-kristne tid, hvor de afdøde blev lagt med

hovedet i nord, mens krístne begravelser er orienteret øst-vest, med hovedet i vest.

Gravpladsen har været kendt siden 1800-tallet, men kun få af gravene er undersøgt og udgravet arkæologisk, og der kan nemt gemme sig flere i de mange små stenhøje og i skovbunden.

Gravpladsen vidner som de mange andre i sognet om et rigt samfund på egnen i den periode. (Læs om oldtidens gravpladser i artiklen om Østerlars Kirke).

Desværre har arkæologerne ikke fundet den tilhørende boplads, men den kan ikke være langt væk og gemmer sig måske ude i de nu dyrkede marker. Der er flere bopladsfund rundt om Risen. Bopladsen kan ikke være i skoven, for den er fuld af stendiger og terrassekanter fra datidens marker

I den nordlige udkant af Bøgebjerg er denstensatte sokkel af et lille hus fra nyere tid. Man kender ikke husets alder eller funktion, men fra gammel tid hedder det sig på egnen, at der engang boede en enlig, fattig kone, som bagte brød for folk, og at man stadig kan lugte frisk bagt brød. Den historie hænger måske sammen med resterne af vandmøllen og et andet hus, »Møllerens Hus«, se neden for.

Oldtidsagre

Tegningen viser landskabet i Risen, som det kan have set ud i en lang periode i oldtiden. Midt igennem området løber Risebæk mod nord og til venstre for ligger den indhegnede bakke Bøgebjerg med en gravplads med nogle bautasten. Landskabet uden om ligner et broget kludetæppe af de mange små og store

Tegning: Søren Tim Nordbo

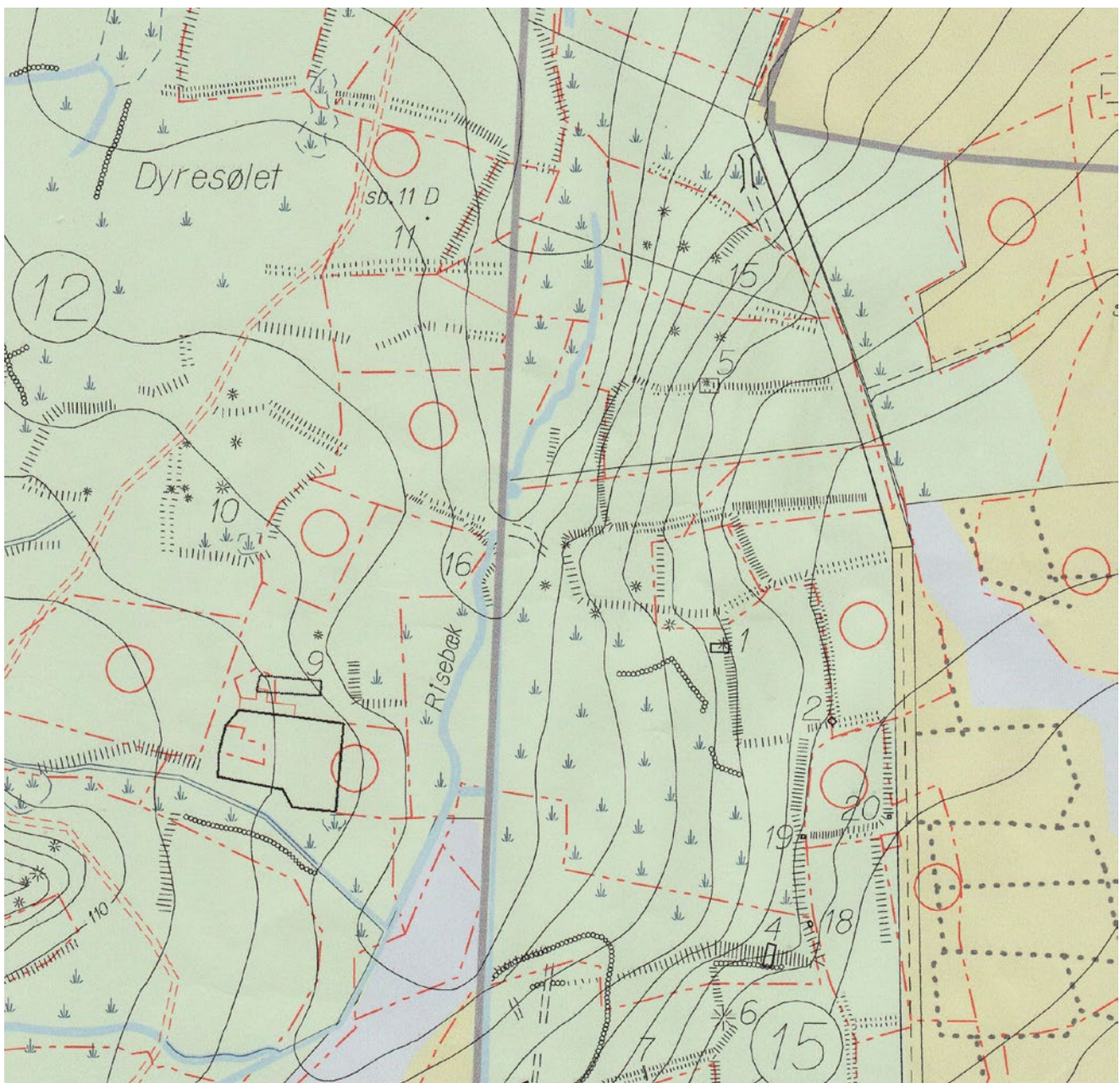
indhegnede marker. Hegnene er stengærder bevoksede med småtræer og krat. Nogle af markerne er nypløjede, mange med korn eller græs til husdyrene. De fleste marker har tilhørt gårde spredt uden om Risen, men nogle få huse ligger ind imellem på indhegnede lodder. De mange oldtidsagre afgrænses af

forskellige typer sten- og jordvolde, markeret med streg-linjer.

Risen rummer ca. 100 oldtidsagre i skoven, den største bevarede samling oldtidsagre på Bornholm, og endda så godt bevarede at man kan følge deres brug og udvikling gennem mange hundrede år.

Udsnit af opmåling af oldtidsagre i Risen. Kilde: Viggo Nielsen: »Oldtidsagre i Danmark«, 2005. Dækker det meste af den højre halvdel af tegningen ovenfor.

Den lige grå-blå linje syd-nord og hjørnet i nordøst er sogneskellet mellem Østerlars og Østermarie. Nord for tallet 15, tæt ved Åløsevej, er et markant vadested og en hulvej, der er en ældgammel vej mellem Østerlars og Åløse/Østermarie.

Desuden er der ca. 100 i markerne uden for, som er næsten pløjet væk af nyere landbrug, men her er tegnet ind fra flyfotos. Der ses flere øst for Åløsevej. De mange agre stammer tilbage fra omkring 400 f. Kr. og har været dyrket i ældre jernalder op til ca. 200 e.Kr. og igen i yngre jernalder 400-750 e.Kr. Markerne blev pløjet med ard som stort set kun er en trækrog ned i jorden med en stang til trækdyrene – okser. Den var meget let at håndtere og kunne nemt vendes, så det var muligt at pløje på kryds og tværs på de ofte små næsten kvadratiske marker. I yngre jernalder blev nogle marker gjort større, men stadig kvadratiske.

I Middelalderen blev flere marker lagt sammen for at give plads for den større og tungere hjulplov, trukket af heste eller okser. Den var ikke nem at manøvrere, så markerne var meget lange og smalle, og jorden blev skubbet sammen på midten i en højderyg.

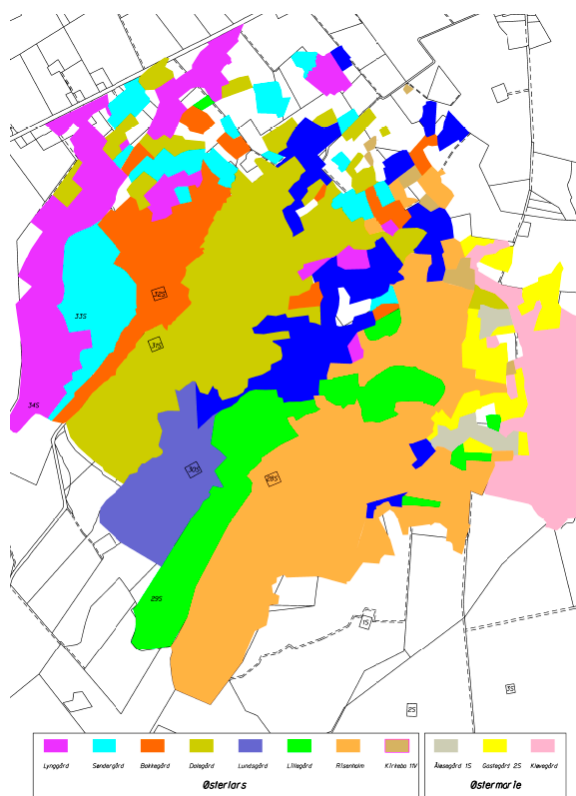
Nogle af oldtidens små agre og yngre højryggede agre blev dyrket op gennem nyere tid, op til begyndelsen af 1800-tallet. De røde

streger på kortet angiver marker ved matrikuleringen 1816-18, hvoraf de røde cirkler viser de dengang dyrkede marker. Jernalderens marker blev altså stadig dyrket og selvstændigt matrikuleret i begyndelsen af 1800-tallet: Over 2000 års ubrudt jordbrug!

Risebæk afvander en lyseblå lavning, som er en gammel mølledam, hørende til den nu forsvundne vandmølle ved bækken ved tallet 16, hvor en hulvej krydser bækken. Lige vest for mølledammen er to sort-tegnede felter: Det er hhv.stensoklen og den indhegnede mark/have til udbyggerhuset fra måske 1700-tallet, kaldet »Møllerens Hus«. Det var forsvundet i slutningen af 1800-tallet.

Vandmølle og udbyggerhus

Landskabet i Risen omkring Præstebækken kan have set sådan ud i 1600-1700-tallet set fra nordøst. Store dele af skovområdet er delt op i små lodder, hvoraf en del er opdyrket. Der går stier eller små veje fra Åløse og Østerlars til en vandmølle og et hus tilhørende

Rekonstruktion af ejendomsfordelingen omkring Risen ud fra matrikelkortet 1818, dvs. med det gamle mønster før senere udskiftninger. Viggo Nielsen: »Oldtidsagre«.
Dette kludetæppe af små lodder, løkker og marker og enge viser, at Risen fra ældgammel tid var opdelt i mange små parceller, som har tilhørt gårdene i de to sogne. På dette tidspunkt omkring 25 gårde. Der har ikke været brug for en ny fordeling af marginaljorderne. Mange af matriklerne følger oldtidsagrener skelgrænser.

de en af datidens husmand, der har ryddet et stykke jord- et udbyggerhus. Stedet kaldes i folkemunde for »Møllerens hus«, men huset og møllen har nok ikke noget med hinanden at gøre. Begge ligger ganske vist på jord, der tilhører Risenholm, men møllen kan være meget ældre end huset og have hørt til en anden gård i omegnen.

Der har boet en enlig eller en lille familie, der er flyttet ud i skoven og har ryddet lidt jord til landbrug. Huset har været i bindingsværk med klinede fag og stråtag, sikkert med tagryg af lyng. Laden med staldrum til husdyr har ligget i den lidt lavere østlige ende, mens beboelsen har ligget i den anden ende, med den lille udbygning på nordsiden – på bornholmsk en »hodda« – hvor der kan have været sengekammer. Kun een skorsten til et lille ildsted i køkkenet. Markerne og urtehaven har

været indhegnet med stenvurer eller risgærder for at holde dyrene ude eller inde.

Udbyggerhuset er nu forsvundet, kun fundamenter og stengærder er tilbage i skoven.

Vandmøllen har ligget neden for den opstemmede mølledam, bygget i bindingsværk med stråtag.

Vandmøllen har sandsynligvis haft en vandret aksel med lodret skovhjul ned i den lille bæk, som dog ikke har kunnet give ret meget trækraft til at drive møllen rundt. Det har sikkert kun været en mølle til en enkelt gårds forbrug.

I dag er der ikke noget tilbage af møllen, kun resten af opdæmningen, vejen er en sti med et bræt over bækken. Den løber i en gravet grøft langs det østre skel af sænkningen, men der er stadig en fugtig eng med lidt åbent vand, hvor den opstemmede mølledam tidligere var.

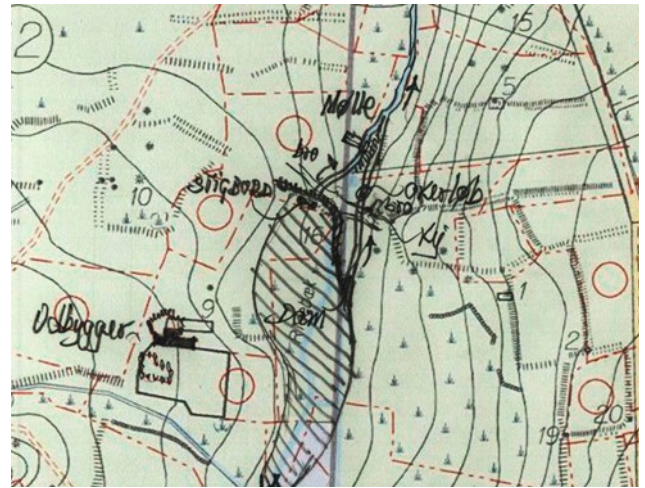

Tegning af Søren Tim Nordbo

Matrikelkort 1824-59.
Kort- og Matrikelstyrelsen

På matrikelkortet kan man se udbyggerhuset som den aflange røde firkant midt i skoven, med »hoddan« mod nord, og den indhegnede mark i syd. De andre marker har nok tilhørt større gårde. Udbyggeren har boet helt isoleret på sin lille lod i skoven, her i begyndelsen af 1800-tallet.

Skitsetegning af udbyggerhus, vandmølle, dæmning og mølledam, som de nu anes i landskabet. Niels-Holger Larsen, Rønne.

Den gamle vandmølle og mølledammen er væk på dette tidspunkt, men har ligget nordøst for udbyggerhuset, i hjørnet af skoven op mod den grønblå sognegrænse.

Lige til venstre for sognegrænsen går bækken som en tynd blå, meget snoet streg, et stykke vej med et tyndt rødt markskel. Møl-

Præstebækken med gangbro, hvor vandmøllen sikkert har ligget. Resten Resten af mølledæmningen ses som nogle nogle sten i baggrunden. Foto fra nordøst: Niels-Holger Larsen 2012.

ledammen er også væk. Der er ikke angivet nogen vej. Og så viser matrikelkortet, at området er delt op i en masse små matrikler, hvoraf nogle er i skov, andre er åbne, opdyrkede. Sammenlign med kortet ovenfor med mark-fordelingen.

Ud fra terrænet og bækkens løb har vandmøllen sandsynligvis været en såkaldt underfaldsmølle, hvor vandet løber ned under det lodrette skovlhjul på den vandrette aksel. Det var den mest almindelige type for de små gård-møller i Danmark i 1700-1800-tallet. På Nordbornholm med de store terrænfald var der mange små møller med overfald, hvor vandet ad en træ-rende løb ned på skovlhjulet – en mere effektiv mølletype, hvis der vand nok.

Nutid i området ved Risebæk, vandmøllen og »Møllerens hus«. Risebæk er lagt i en snorlige grøft, vandmøllens dam er stort set

tørslagt, og landskabet er helt skovbevokset, bortset fra møllerens gamle indhegnede mark. De tidligere veje igennem området er nu kun nogle smalle gangstier, med et bræt over bækken, hvor der før var en bro, og kun en rest af den gamle stensatte mølledæmning.

Vandmøller uden for Risen

En ældre og mere enkel type vandmølle har skovlhjulet for enden af en lodret mølleaksel, drejende vandret nede i det rindende vand i vandløbet. Sådant en har Bornholms Middelaldercenter bygget, som et eksempel på en mølletype, der kan have været i brug også på Bornholm.

I gammel tid lå der vandmøller ved næsten alle vandløb på øen. I modsætning til det øvrige land var der ikke noget mølleprivilegium på Bornholm, så her kunne alle bygge en møl-

Tegning Søren Tim Nordbo.

Middelaldercenterets rekonstruerede vandmølle med vandret skovhjul på en lodret aksel.

le. I alt har der i tidens løb været ca. 180 vandmøller på Bornholm, som man nu har kendskab til. Langs de store åer har de ligget tæt på visse strækninger, så der f.eks. langs Læsåen var en halv snes møller. I dag er tre vandmøller bevaret og fredet på øen. To er offentligt tilgængelige: Slusegårds vandmølle i Pedersker med et gammelt fangsthus og klækkehus til ørreder samt vandmøllen i Vang.

På Bornholm er der også tegninger og spor af en meget gammel og simpel form for vindmølle: En lodret aksel med et hjul i toppen med hængslede lodrette plader. De åbnede el-

ler lukkede med vindens pres, når møllen drejede. Det gav sikkert meget larm, så møllerne blev kaldt Djævledans.

Efterhånden blev de og vandmøllerne afløst af de mere driftssikre og effektive vindmøller, først stubmøller senere hollandske møller. Nogle af dem fredet og bevaret på Bornholm.

I Østerlars sogn har været 16 vandmøller, inklusive dem ved åerne grænsende til Østermarie og Rø sogne. Nu er der ingen tilbage, kun den genopbyggede mølle ved Kobbå ved Bornholms Middelaldercenter. Vandmølle-stederne er registreret af Hans Kapel for Fredningsplanudvalget i det daværende Bornholms Amt.

Hele skovområdet Risen er fredet, også på grund af de mange oldtidsminder, som er meget følsomme over for slid. Så det er ærgerligt at se, at skovdyrkningen sætter så dybe spor i skovbunden til stor skade for de fredede oldtidsagre.

**Tekst og foto:
Svend Kramp 2013**